

УДК 93/94

О. В. Михайлюк, проф., д-р іст. наук

Дніпропетровська національна металургійна академія України

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ ЯК ФАКТОР КРИЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглядається проблема аграрної кризи в Російській імперії на початку XX ст.

Аграрне перенаселення розглядається як головна причина кризи сільського господарства.

поміщицьке землеволодіння, аграрна криза, одноосібне господарство, безробіття

Аграрне питання в Росії завжди було питанням політичним. На цьому ґрунті оцінки причин аграрної кризи початку XX ст. найчастіше підказувалися політичними симпатіями або поглядами. Кризові явища в сільському господарстві Російської імперії на початку XX ст. зазвичай пояснювалися селянським «малоземеллям», причиною якого було поміщицьке землеволодіння, залишки феодалізму в аграрному секторі тощо. Так вважали самі селяни, так вважала громадська думка того часу, так вважає і більшість сучасних дослідників. Проблема аграрного перенаселення підіймалася в роботах, як правило, авторів «консервативного» напрямку дореволюційного періоду. Л. М. Літошенко одним з перших указав на аграрне перенаселення як на головну причину аграрної кризи в Росії [12]. Ця тема спорадично поставала у працях радянських істориків [див. 1; 8; 23 та ін.]. Останнім часом проблема аграрного перенаселення знаходить дедалі більше відображення у дослідженнях [2; 5; 14; 18 та ін.].

Слід відзначити, що ідея малоземелля як основного змісту аграрного питання народилася в полеміці російських лібералів 70-80-х рр. XIX ст. [19, 6]. За словами відомого економіста-аграрника Н. П. Макарова не визнавати малоземелля вважалось рівносильним визнанню справедливості існуючих політичного ладу і соціальних відносин. При цьому принципове протиставлення і нерозуміння умов та економічного значення інтенсифікації сільського господарства, поєднане зі страхом, що земельне питання хочуть чи можуть «замовчати» – типове для настроїв російського суспільства, як у широких його партійних і позапартійних колах, так і в економічній літературі [13, 9]. Зрівняльний розділ землі набув самодостатнього значення. Він відірвався від усієї сукупності складної аграрної проблеми, втратив зв'язок з іншими питаннями сільського господарства. Вже те, що зрівняльний розділ земель в період революції не узгодив розмаху експропріації земель з можливістю для селянських господарств їх виробничого освоєння, вказує на його відірваність від загальної аграрної проблеми [10, 9].

Майже всі дослідники цього періоду погоджувались у висновках про незадовільний рівень народного добробуту, поганий стан матеріально-технічної бази, низький культурний рівень населення і т.п., але шляхи виходу з кризи пропонували різні. Для народників – це зрівняльний розподіл землі через общину, для марксистів – ліквідація феодальних пережитків і поміщицького землеволодіння, націоналізація землі, для лібералів – підвищення культурного рівня селянства та скасування обмежень свободи пересування населення, агротехнічні заходи в сільському господарстві тощо.

Дореволюційна Росія була класичною країною дрібного селянського господарства. Аграрна криза в Росії була передусім кризою селянського господарства. На відміну від багатьох країн Європи російські селяни були звільнені в 1861 р. з кріпосної залежності з досить значною кількістю землі, переданою їм спочатку в безстрокове користування, а потім в колективну громадську власність. Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. Дослідниками робиться

припущення, що більша частина земельного фонду як в Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян задовго до повалення самодержавства [22]. Незважаючи на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького зменшувалась, земельний голод наростав. Це було спричинене тим, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання населення. Ні скупка земель у поміщиків, ні оренда, ні збільшення відкриття, ні певне зростання врожайності не могли переважити стрімке здрібніння господарських одиниць і витікаючі звідси наслідки. Наростала тенденція до здрібніння земельних наділів. Переважання дрібних і найдрібніших господарств накладало відбиток на увесь характер землеробства.

Аграрне перенаселення було однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття. На практиці аграрне перенаселення суб'єктивно сприймалося як малоземелля. Селяни постійно скаржилися на нестачу землі. Зі зменшенням площі посіву відносно зростає кількість робочих рук для його обробітку. Для життєдіяльності дрібного одноосібного господарства потрібно було залучити до господарства максимум робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. Вимоги господарства диктували селянській молоді необхідність досить рано брати шлюб. Висока народжуваність на селі утримувалась не тільки через консервативні звичаї, але й з причин суто економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, нестача робочих рук обмежувала можливості його росту. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших сім'ях [9, 82 – 83]. Тут виходить свого роду замкнуте коло: для того, щоб краще жити, потрібно більше землі, а для того, щоб її обробляти, – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало кількість землі на людину, зменшуючи тим самим рівень життя. Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук.

Окремі дослідники зазначають, що аграрне перенаселення – поняття досить відносне. На їх думку, твердження про перенаселення правильне з

точки зору раціонального використання праці. Та при цьому не враховується низька техніка землеробства, за якої праця «розпилюється», не може бути регулярно та рівномірно розподіленою за галузями і за часом; упускається з виду весь цикл домашніх робіт, заняття ремеслом, різними промислами й т.п. [23, 91]. Подібні зауваження можна вважати цілком слушними, але вони лише підкреслюють особливості селянського способу життя та праці, не заперечуючи самої проблеми аграрного перенаселення.

Дослідники наводять різні цифри стосовно надлишку робочої сили в сільському господарстві. За вибірковими розрахунками О. В. Чаянова про розподіл часу і ступінь напруженості роботи, третину села становили, власне кажучи, «зайві руки» [21, 237]. Більшість дослідників визначають кількість надлишкового сільського населення Росії понад 40%. Матеріали «Высочайше уложенной 16 ноября 1916 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний» визначають надлишок робочої сили в Європейській частині Росії в 23 млн. чол., або 52 % загального числа землеробського населення працездатного віку [8, 6; 14, 474]. В українських губерніях, де щільність населення була в 2-2,5 рази вищою, ніж по Європейській Росії в цілому, відповідно, надлишок робочої сили був більшим. Надлишок сільського робочого населення Лісостепу дорівнював 73,5 % (5206 тис. чол.), Степу – 60,4 % (1933 тис. чол.) [8, 10]. За підрахунками К. Воблого в 1901 р. надлишки робочої сили, не використаної в сільському господарстві, становили: на Київщині – 1326 тис. чол., Волині – 1095 тис., Поділлі – 1189 тис., Полтавщині – 1310 тис., Чернігівщині – 890 тис., Харківщині – 1037 тис., Катеринославщині – 663 тис., Херсонщині – 664 тис., Таврійщині – 289 тис. [4, 73]. За підрахунками І. Витановича напередодні революції 1917 р. в селянських господарствах України було невикористаних близько 7178 тис. чол. [3, 12–13].

За підрахунками С. Струмиліна, в середньому за рік виробничий робочий день селянина (6 год. 27 хв.) у зв'язку із сезонністю сільськогосподарських робіт був на 26 % коротший робочого дня фабричного

робітника (8 год. 32 хв.). Взимку, коли селянин звільнявся від польових і городніх робіт, всі інші виробничі роботи – догляд за худобою, заготівля палива, кустарні вироби і т.п. сягають всього для чоловіка 2 год., для жінки близько 4 год., а для всіх членів родини на коло менше 3,5 год. на добу. Це були неявні форми хронічного безробіття, викликані сезонним перенаселенням села [8, 4 – 5].

Надлишкова робоча сила – аграрне перенаселення – це прихована форма безробіття. Це не були безробітні селяни, але вони виконували роботу, з якою могли впоратися і без них. Особливо гостро відчувалась ця проблема в бідних господарствах, де, в зв'язку з малою землезабезпеченістю, запаси робочої сили значно перевищували їх трудоємкість. Для цих верств селянства, праця яких мало себе виправдовувала, які не мали достатньо робочої худоби та інвентарю і не могли добре обробляти свої земельні наділи, сільське господарство і землеробство все менше стають джерелом існування [8, 4 – 6, 21]. Робота і відповідно прибутки розподілялися між всіма, внаслідок чого знижувався рівень життя, погіршувалося харчування.

Робочих рук для мізерних наділів землі було більш ніж достатньо, але дорослі селяни-чоловіки часто були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі, підлітки [9]. Низька рентабельність селянських господарств у сполученні з необхідністю сплати податків робило сторонні заробітки практично неминучими. Майже 60 % селян з метою утримання господарства шукали додаткових заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в Південні регіони тощо. Селяни наймалися на різні роботи і на різний термін, в основному це була короткострокова, сезонна, поденна робота [6]. В більшості наймити у багатих селян працювали не за гроші, а за відробіток хліба, палива, реманенту, які позичалися взимку або весною [15, 15]. Баланс трудових сил мав позитивне сальдо, тобто продавали власної робочої сили більше, ніж використовували найманої. Але у міру підвищення заможності

господарств відчуженість робітників господарства на заробітки поза господарством знижувалась [11, 14]. В українських губерніях на початку XX ст. нараховувалося приблизно 1,8 – 1,9 млн. сільськогосподарських робітників [7, 404]. За іншими даними в цілому по Україні на 1917 р. нараховувалося 1200 тис. чол. сільськогосподарських робітників, котрі були зайняті в поміщицьких господарствах та господарствах більш заможних селян, а з врахуванням їхніх сімей – 1932 тис. чол. Поза сільським господарством працювало за наймом 3125,8 тис. чол. (з врахуванням членів їх сімей). Таким чином, автори «Очерков развития социально-классовой структуры УССР» нараховують 5057,8 тис. чол. сільського пролетаріату (з врахуванням членів їх сімей) [17, 34, 36]. За даними І. Витановича в 1917 р. близько 3 млн. чол. знаходило дуже низько оплачувану роботу в поміщицьких господарствах. Промисловість України могла використати тоді не більше 1080 тис. робітників [3, 12 – 13]. Ні кустарна, ні фабрично-заводська промисловість не могли значно пом'якшити гостроту проблеми надлишкової робочої сили.

Ринкові умови сприяли інтенсивному розвитку сільського господарства, тобто обробітку більшої площі при мінімальній затраті живої праці на одиницю виробленого продукту. Внаслідок цього величезна кількість робочих рук, яку постачало сільське населення, залишалась невикористаною. З іншого боку, аграрне перенаселення було необхідною умовою існування великих сільськогосподарських підприємств капіталістичного типу. Їх рентабельність значною мірою базувалася на дешевизні робочої сили. Коли в умовах Першої світової війни надлишок робочої сили зменшився, поміщицькі господарства переживали значні труднощі і приходили до розладу.

Таким чином, аграрне перенаселення було наслідком секторного розриву між укладами в економіці, становило складновирішувану проблему для уряду, стало однією з головних причин кризових явищ в сільському господарстві та зростання соціальної напруженості.

Джерела та література

1. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соцієтнічних конфліктах / Д. Бовуа; Переклад на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
3. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / І. Витанович //Український історик. – 1967. – № 3 – 4. – С. 5 – 60.
4. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте. Пособие для учащихся в средней школе и для всех, интересующихся изучением экономической жизни на Украине / К.Г. Воблый. – К.: Типография Губернского Правления, 1919. – 175 с.
5. Вовк Ю. Українське селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. Вовк //Історія України. – 1999. – № 34. – Вересень.
6. Десятников І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. //Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства /Інститут історії України НАН України. – Черкаси. – 2004. – Вип. 8. – С. 164 – 168.
7. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. 4-х кн. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.
8. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины (Доклад секции труда Президиуму Госплана УССР). – Х.: [Госплан УССР], 1926. – 35 с. с прилож.

9. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калиниченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
10. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1. – Х.: Державне видавництво України, 1922. – 107 с.
11. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX- на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
12. Литошенко Л.Н. Социализация земли в России. Новосибирск: Сибирский хронограф. – 536 с.
13. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н.Макаров. – Т. 1. – М., б. и., 1920. – 392 с.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 1. – 548 с.
15. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.). Т. 2. Ч. I. – Подєбради: Видання «Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. – 272 с.
16. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років / В. Нолл. – К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. – 559 с.
17. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937. – К.: Наукова думка, 1987. – 238.
18. Рогалина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века / Н.Л.Рогалина // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С.10-22.
19. Сусоров В.Д. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок XX ст.) / В.Д. Сусоров; Херсонський технічний університет. – Херсон, 1997. – 38 с.

20. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во КГУ, 1973. – 184 с.
21. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М.: «Экономика», 1989. – 491 с.
22. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія – Ніжин: Тов «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.
23. Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрем 1917 г. / А.В. Шестаков. – Л.: Прибой, 1927. – 191 с.

А.Михайлюк

Аграрное перенаселение как фактор кризиса сельского хозяйства в Российской империи в начале XX в.

Рассматривается проблема аграрного кризиса в Российской империи в начале XX в. Аграрное перенаселение рассматривается как главная причина кризиса сельского хозяйства.

помещицкое землевладение, аграрный кризис, единоличное хозяйство, безработица

A. Mykhaylyuk

Agrarian over population as a factor in the crisis of agriculture in the Russian Empire in the early twentieth century

The problem of agrarian crisis is examined in the Russian empire at the beginning XX of century. Agrarian overpopulation is examined as main reason of crisis of agriculture.

squire landownership, agrarian crisis, individual economy, unemployment